

УДК 821.112.2-312.1.09

Н. А. Пірогова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕМІОСФЕРА ГАРМОНІЇ В ПОВІСТІ Г. ГЕССЕ «СІДДХАРТХА»

Розглядається лінгвофілософський концепт «гармонія» в повісті видатного німецького письменника, аналізованій з погляду семіотики. Новизна застосованого ракурсу полягає в концептуалізації проблемного кола ідей гармонії, надзвичайно важливих для естетично-філософської позиції письменника і центральних для

© Н. А. Пірогова, 2014

художнього світу даного твору. Дослідження розгортається в рамках концепції семіосфери, запропонованої російським семіологом Ю. Лотманом. Метою статті є простежити внутрішню динаміку семіосфери гармонії в повісті. В межах дослідження визначено основні філософсько-етичні стереотипи, почерпнуті Германом Гессе з класичних духовних учень давнього Сходу та особливості його особистого сприйняття східної філософської думки, відображені у специфічній комбінації релігійних уявлень давньої Індії та Китаю. Висвітлено взаємовплив базових світоглядних ідей брахманізму, буддизму та даосизму у межах існуючого семіотичного континууму.

Ключові слова: гармонія, семіосфера, внутрішня динаміка семіосфери.

Рассматривается лингвофилософский концепт «гармония» в повести выдающегося немецкого писателя, трактованной с точки зрения семиотики. Новизна предложенного ракурса состоит в концептуализации проблемного поля идей гармонии, чрезвычайно важных для эстетико-философской позиции писателя и центральных для художественного мира данной повести. Следованию разворачивается в рамках концепции семиосферы, разработанной русским семиологом Ю. Лотманом. Цель статьи – проследить внутреннюю динамику семиосферы гармонии в повести. В ходе исследования охарактеризованы основные этико-философские стереотипы, почерпнутые автором из классических духовных учений древнего Востока и особенности его личного восприятия восточной философской мысли, отраженные в специфической комбинации религиозных представлений древней Индии и Китая. Освещено взаимовлияние базовых мировоззренческих идей брахманизма, буддизма и даосизма внутри существующего семиотического континуума.

Ключевые слова: гармония, семиосфера, внутренняя динамика семиосферы.

The given article offers an analysis of Hermann Hesse's novel «Siddhartha» focused predominantly on semiotic methods of research. The novelty of this perspective consists in an attempt to conceptualize the problem field of the ideas of harmony which are determinative for the writer's esthetic and philosophical position and central for the artistic world of the novel. As far as we know such an approach to the given work have not been undertaken in domestic study of literature yet. The artistic heritage of Hermann Hesse containing complex mental layers of classical Western European as well as Oriental cultural and philosophical stereotypes presents a very interesting object for a semiotic study. This research deals with the conception of semiosphere developed by Russian scientist Yury Lotman. The aim of the article is to trace the inner dynamics of the semiosphere of harmony in the novel. Analyzing the novel «Siddhartha» as a subject the author of this paper is trying to discover the basic mental concepts Hermann Hesse borrowed from the East and the peculiarity of his personal perception of Oriental philosophical thought, reflected in a specific combination of ancient Indian and Chinese spiritual ideas and stereotypes. The author of the article also makes intent to reveal the mutual influence of the basic world outlook ideas of Brahmanism, Buddhism and Taoism within the given semiotic continuum.

Key words: harmony, semiosphere, the inner dynamics of the semiosphere.

У даній статті запропонований аналіз повісті Г. Гессе «Сіддхартха», зосереджений переважно в рамках методики семіотичного підходу. Новизна застосованого ракурсу полягає в концептуалізації проблемного кола ідей гармонії, надзвичайно важливих для естетично-філософської позиції письменника і центральних для художнього світу даного твору. Подібний підхід до повісті, досить докладно і уважно аналізованої передовсім зарубіжною германісткою, наскільки відомо, в науці ще не здійснювався.

У межах нашої розвідки ми спираємося на праці видатного російського семіолога Юрія Лотмана «Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история» та «Культура и взрыв». Художня спадщина Гессе як така, що містить складні ментальні нашарування як класичних західноєвропейських, так і східних культурних та філософських стереотипів, являє собою надзвичайно цікавий об'єкт для семіотичного дослідження. З огляду на те, що твори Гессе, наскільки

нам відомо, ще не поставали об'єктом інтерпретації крізь призму означеної плідної методики, вмотивуємо даний момент більш детально.

На противагу теоріям знаків, що виходять з функції окремого знака, окремого актанта або ж з окремого коду, модель семіосфери (семіо = лат. «знак», сфера = «простір») описує усю сукупність одночасно наявних в даній культурі кодів, знаків та актантів як семіотичний простір. Зокрема Ю. Лотман відзначає: «Як можна тепер передположити, четкие и функционально однозначные системы в реальном функционировании не существуют сами по себе, в изолированном виде. Вычленение их обусловлено лишь эвристической необходимостью. Ни одна из них, взятая отдельно, фактически не работоспособна. Они функционируют, лишь будучи погружены в некий семиотический континуум, заполненный разнотипными и находящимися на разном уровне организации семиотическими образованиями» [1, с. 30].

Семіосфера – сприйнята як аналог біосфери – за Лотманом, регулює всі без виключення присутні і тим чи іншим способом реалізовані в ній значення. Вона відокремлюється від інших семіосфер власними правилами та законами формування значень. Модель семіосфери покликана представити цілісність або неподільність певної культури як семіотичну цілісність. Остання має певні ознаки, що відрізняють її від інших семіосфер: її однорідність, протиставлення внутрішнього та зовнішнього семіотичного простору та нерівномірність внутрішньої структури. Кордон між внутрішньою та зовнішньою частинами семіосфери відзначається взаємною чужорідністю текстів, кодів та актантів. Цей вододіл за допомогою перекладних процесів можна подолати лише частково. Внутрішня частина семіосфери не є однорідною та розділяється на ядро та периферійні області, що, наближуючись до границь, стають дедалі аморфнішими. Відмінності між центром та периферією семіосфери відповідають за її внутрішню динаміку.

Ядро семіосфери містить домінуючі знакові системи, якими керуються всі без виключення члени даної спільноти. На периферії знаходяться актанти, які користуються системами кодування, що не належать до загальнозначущих, оперують текстами, не зрозумілими для всіх інших через втрату відповідних кодів або обмеження доступу до них, або ж використовують неоднорідні чи фрагментарні коди. Взаємовплив внутрішнього та зовнішнього простору семіосфери, а також ядра та периферії призводить до появи нових кодів, до створення нових видів текстів та змін у свідомості актантів, які тепер мають пристосовуватись до сприйняття нових смислів.

Аналіз дозволяє стверджувати, що вербально утворена семіосфера гармонії в повісті Германа Гессе «Сіддхартха» являє собою виважену системну й органічну комбінацію різних уявлень про світ. Це складне формування містить філософські та релігійні вчення, з якими автор був добре знайомий. Опорні царини традиції та культури опосередковуються і врівноважуються системою яскраво індивідуалізованих авторських розбудов культурно-філософського світогляду «я». Результатом постає специфічна для Гессе космополітична, транскультурна і трансрелігійна модель гуманітарної свідомості, що базується на універсальному відчутті єдності та неподільності усіх сфер людського існування.

Певну свідомо не акцентовану неузгодженість авторської мислі ми відчуваємо уже з початку твору. Хоча Гессе і називає «Сіддхартху» «індійською повістю», та все ж він постійно наголошує на тому, що в основі представлених в ній філософських поглядів лежать китайські духовні вчення. У 1922 р. він розповідає одному з друзів про повість, що «починається з Брахмана та Будди і закінчується Дао» [4, с. 30]. У тому ж році він зазначає: «Мій святий хоч і вдягнений на індійський манер, та його мудрість має більше спільного з мудрістю Лао Цзи та Гаутами» [4, с. 36]. Більше того, Гессе називає «Сіддхартху» маніфестом свого «звільнення від індійського мислення» [4, с. 36]. Все це свідчить про важливий внутріш-

ній етап духовного становлення, через який письменник проходить під час опрацювання матеріалу.

Розглянемо детальніше структури семіосфери гармонії в повісті. Ми вважаємо, що ядро семіосфери твору складають традиційні індійські уявлення, вихідним пунктом повісті є брахманізм. На периферії знаходиться буддистська філософія та багатозначне мовчазне вчення перевізника, що в свою чергу характеризується значним впливом даосизму. Проте водночас не слід забувати й про визначну роль християнства, що без сумніву латентно присутнє в тексті у вигляді алюзій, символічних наскрізних мотивів, таких як, приміром, «дитинність» як перепустка до Царства Небесного: «Я мусив пережити стільки дурості, стільки гріха та хиби, стільки огиди, розчарування й мізери, тільки щоб знову стати дитиною й спромогтися почати все наново» [3, с. 80]. Згадаймо також біблейське «перші стануть останніми» (Марка, 10; 31) або ж «блаженні вбогі духом, бо їх є Царство Небесне» (Матвія, 3; 5). Настанова перевізника, звернена до Сіддхартхи, проголошує: «Бачиш, ріка вже навчила тебе, що це добре, прагнути долу, падати, шукаючи глибини. Багатий та знатний Сіддхартха стане веслярем, вчений брахман Сіддхартха стане перевізником» [3, с. 87]. Цей дуже важливий для філософії і, зокрема, для художньої антропології Гессе момент відмови від земних благ (грошей, слави і навіть мудрості) показує, що письменник виважає долю людини максимально неупереджено, він прагне до діалогу життя – «я», що знаходиться наодинці з вічністю.

Якщо спроектувати на аналізований твір семіотичну тезу про взаємовплив і взаємообмін ядра з периферією, то це означає складне нашарування цілої низки значень. Так, в рамках нашого дослідження ми спостерігаємо внутрішню динаміку багатьох окреслених в повісті уявлень про гармонію. Так, брахманістські ідеї гармонії поступово спростовуються, в міру того, як Сіддхартха зустрічається і конфронтує на своєму шляху з чужорідними світоглядними системами. В досліджуваній повісті периферійні зони (буддистське та даоське вчення) такою мірою вплинули на стрижневе ядро (брахманізм), що виявилися здатними витіснити його до границь семіосфери, тоді як самі вони опинилися в її центрі.

З лінгвокультурологічного погляду брахманістське ядро семіосфери відзначається потужною стилізацією, тут переважають застарілі або взагалі не характерні для німецької мови синтаксичні структури, оповідний план насичений архаїзмами та поетизмами: «Wandelnd auf den rosigen Wegen des Feigengartens, sitzend im bläulichen Schatten des Hains der Betrachtung, waschend seine Glieder im täglichen Sühnebad, opfernd im tiefschattigen Mangowald...» [3, с. 10]. У такий спосіб автор заглиблює читача в ауру екзотичної, надзвичайно чарівної, майже екзальтованої атмосфери Сходу. Проблематизуючи духовні пошуки героя, автор вдається до виваження західно-східних учень філософії життя.

Первісна периферія, а згодом – ядро семіосфери характеризується спрощеним варіантом мови, більш наближеним до сучасної норми. Натомість на перший план виходить більш інтенсивна метафоризація та спостерігаються характерні для ідіостиля Гессе піднесені та прикрашальні конструкції. Зокрема це флоронімна лексика та символіка, що присутня в усьому творчому доробку автора (blühen, duften, welken і т. д.): «Seine Wunde blühte, sein Leid strahlte...» [3, с. 110] або «Vasudevas Lächeln blühte wärmer» [3, с. 97]. Можна висловити цілком вірогідне припущення, що образотворчість передає враження першотворення або первинного стану світу в його позачасовому оприявленні.

Поступовий сюжетний розвиток показує, як під впливом буддизму та особливо даосизму в Гессе-Сіддхартхи формується специфічна у своїй складній простоті концепція гармонії: «Оце і є моє вчення, над яким ти сміятимешся: любов, Говіндо, уявляється мені найважливішим у житті. Нехай великі мислителі бачитимуть світ наскрізь, пояснюватимуть його або зневажатимуть. А єдине, що має значен-

ня для мене, – це спромогтися любити світ, не зневажати його, не плекати до нього та до себе самого ненависті, а вміти дивитись на нього, на себе, на кожную істоту з любов'ю та шанобливістю» [3, с.118]. На перший план виступає й у повній мірі розкривається стрижневе для усієї зрілої творчості Гессе уявлення про єдність, нерозривність і взаємопов'язаність усіх ланок існування людини, природи, всесвіту: «То була якась особлива здатність душі, якесь таємне мистецтво, кожної миті у вирі життя думати єдність, відчувати єдність, дихати єдністю. Повільно розквітало в ньому це знання, відбивалося сяйвом на старому й водночас дитячому обличчі Васудеви: гармонія, усвідомлення вічної довершеності світу, посмішка, єдність» [3, с.106].

Осягнення подібної єдності можливе лише за умови подолання усіх полярних опозицій (добро і зло, душа й тіло, життя і смерть тощо). У своїх нотатках «Тези до лекції про індійську культуру і поезію» (1922) Гессе детально передає сутність цього найвищого знання з психологічної точки зору на матеріалі буддизму: «Духовні вправи, медитація поступово, крок за кроком ведуть до кінцевої мети – усвідомлення. Воно полягає в тому, що Я виявляється оманою, і далі на місце Я-свідомості приходить Все-свідомість, звільнена душа повертається з відчуження до Все-світу (нірвани)» [4, с. 40].

Слід зазначити, що вплив буддистського вчення на особистісне становлення Сіддхартхи не обмежується вищенаведеним епізодом духовного прозріння. Чи не найголовнішою думкою, безпосередньо почерпнутою автором з вчення Будди, є неможливість поширення та передачі істинного знання. Просвітлення виступає суто індивідуальним вчинком, невимовним духовним досвідом, якому не можна навчити, його можна лише осягнути, адже кожна людина повинна дійти до свого власного внутрішнього осяяння сама, без сторонніх примусових втручань. Про це свідчить і образ Будди, що складається ніби з невлених мозаїчних деталей, просякнутих довершеністю: «...кожен палець його розслабленої руки говорив мовою вмиротворення, мовою досконалості, нічого не шукав, нікого не наслідував, м'яко дихав непорушним спокоєм, негасимим світлом» [3, с. 28], «...його спокійне обличчя не було ані радісним, ані сумним, здавалося, він тихо посміхається кудись всередину себе» [3, с. 28].

Логічно зупинитися детальніше на основних даоських ментальних концептах, інтегрованих Гессе у художньо-філософську тканину повісті. Шлях духовного розвитку Сіддхартхи простягається від ритуалів брахманізму через аскезу, знайомство з Гаутамою Буддою та пізнання світського життя і закінчується у царині Дао, що виражене в тексті мовчазним вченням ріки і старого перевізника. В образі перевізника неможливо не впізнати класичний портрет китайського мудреця – традиційного духовного наставника. Ріка і перевізник символізують фундаментальний даоський принцип ву-вей: дія шляхом бездіяльності.

У другій частині повісті знаходимо численні алюзії на даоські тексти, зокрема Дао Де Цзин та Чжуан Цзи. Наведемо деякі з них: марні намагання Сіддхартхи втримати свого сина коло себе очевидно корелюють з даоським уявленням про неможливість вберегти будь-що силоміць: «Той, хто намагається втримати щось – втрачає» [5, с. 30]; слова перевізника «... тобі відомо, що м'яке сильніше за тверде, вода сильніша за камінь» [3, с. 98] є майже дослівною цитатою з «Дао Де Цзин»; «Сіддхартха»: «Коли хтось шукає якусь річ, то часто трапляється так, що його очі бачать саму лише цю річ, і тоді він не в змозі вже нічого знайти, адже усі його думки лише про загублений предмет, адже він має ціль, він одержимий ціллю» [3, с. 112] – алюзія на притчу про чарівну перлину з Чжуан Цзи, у якій стверджується, що ані кмітливість, ані гострота зору не допоможуть здобути перлину. Вона завжди знаходиться випадково; «Сіддхартха»: «...те, що для однієї людини є скарбом і найвищою мудрістю, для іншої завжди звучить як недоумство» [3, с. 114] – «Дао Де Цзин»: «Правда завжди звучить як її протилеж-

ність» [5, с. 21]; «Сіддхартха»: «Мудрість, яку мудрець намагається висловити, завжди постає дурістю» [3, с. 114] – «Дао Де Цзин»: «Що не висміюється жодною людиною, не варте того, щоб називатись Дао» [5, с. 37]. Наведені приклади – лише найочевидніші алюзії на даоські тексти.

На основі наших спостережень текст повісті можна умовно поділити на індійську (першу) та китайську (другу) частини, послідовність яких унаочнює авторський перехід від однієї філософської системи до іншої. Підкріплюється такий розподіл також авторськими присвятами. Перша частина книги присвячена Ромелю Роллану, французькому другові та колезі, котрому Гессе завдячує неоціненними особистими зв'язками із сучасною Індією, друга – кузену письменника Вільгельму Гундерту, японологу та синологу, який познайомив Гессе з духовним світом Східної Азії. Ми дійшли думки, що семіотичний простір твору зазнає значних трансформацій, якщо розглядати його як тло для процесу духовної ініціації головного героя. В процесі розгортання сюжетного полотна первісна периферія семіосфери гармонії, представлена в тексті даоськими філософсько-етичними уявленнями, поступово зміщується до центру семіотичного простору, витісняючи з його ядра традиційне брахманістське світобачення.

Бібліографічні посилання

1. Лотман Ю. М. О семиосфере. Избранные статьи в трех томах. – Т. I. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Таллинн : Александра, 1992.
2. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М. : Языки русской культуры, 1996.
3. Hesse H. Siddhartha. Eine indische Dichtung / H. Hesse. – Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 2007. – 121 S.
4. Baumann G. Archetypischer Heilsweg. Hermann Hesse, C. G. Jung und die Weltreligionen / G. Baumann. – Rheinfelden: Schäuble Verlag, 1990. – 110 S.
5. Лао Цзы. Дао Дэ Цзин. Древнекитайская философия / Цзы Лао. – М. : Мысль, 1972.